

پایان نامه کارشناسی ارشد در تاریخ ایران دوره اسلامی)

عنوان :

بررسی روابط خارجی ایران در دوره محمدشاه

(۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق)

(۱۸۳۴-۱۸۴۷ م)

استاد راهنما :

دکتر محمد پیری

استاد مشاور:

دکتر سید احمد عقیلی

تحقیق و نگارش :

عطاالله صفرزائی

مهر ۹۲

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان بررسی روابط سیاسی خارجی ایران در دوره‌ی محمدشاه قاجار قسمتی از برنامه‌ی آموزشی دوره‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ ایران اسلامی توسط دانشجو عطاالله صفرزائی با راهنمایی استاد پایان نامه دکتر محمد پیری و استاد مشاور سید احمد عقیلی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه‌ی تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می‌باشد.

عطاالله صفرزائی

این پایان نامه واحد درسی شناخته می‌شود و در تاریخ توسط هیات داوران بررسی و درجه‌ی به آن تعلق گرفت .

نام نام خانوادگی امضاء تاریخ

استاد راهنما: دکتر محمد پیری

استاد مشاور: دکتر سید احمد عقیلی

داور ۱:

داور ۲:

نماینده تحصیلات تکمیلی :

تعهد نامه‌ی اصالت اثر

اینجانب عطاالله صفرزائی تعهد می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم‌سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلّیه‌ی حقوق مادّی و معنوی این اثر متعلّق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: عطا الله صفرزائی

امضا

سپاسگزاری

اینجانب لازم می‌دانم مراتب سپاس و قدردانی خویش را به دکتر محمد پیری و دکتر سید احمد عقیلی که در طول این سال‌ها همواره مشوق و راهنمایم بوده‌اند ابراز داشته و همچنین از همه‌ی کسانی که به نحوی مرا در پیمودن این مسیر یاری نمودند؛ خصوصاً همکار ارجمندم آقای علیرضا رنجبر که‌ها تشکر نمایم.

عطالله صفرزایی

چکیده

ایران از نخستین سال‌های سلطنت قاجاریه مطمع نظر کشورهای اروپایی واقع شد. در آغاز قرن نوزدهم میلادی، دولت انگلستان سراسر شبه قاره‌ی هندوستان را تصرف کرد و به غارت منابع ثروت این کشور دست زد. از سوی دیگر دولت روسیه نیز به هندوستان چشم دوخته بود و با تصرف نواحی شمالی فلات ایران به طرف آب‌های گرم گام‌های بلندی برداشته بود. دولت عثمانی نیز در این قرن در نهایت ضعف، آلت دست اروپاییان قرار گرفته بود. رابطه‌ی این دولت با حکومت ایران بیشتر به زد و خورد‌های مرزی و آزار و اذیت زوآر و تجاری که به عتبات عالیات عزیمت می‌کردند خلاصه می‌شد. سیاست حکومت انگلیس در قرن نوزدهم، حفاظت از هندوستان در مقابل افغانستان، ایران، روسیه و فرانسه بود و با روی کار آمدن محمد شاه، انگلیسی‌ها سیاست بی‌اعتنایی را در مورد ایران کنار گذاشتند و بار دیگر ایران اهمیت تازه‌ای در برنامه ریزی‌های سیاسی انگلستان پیدا کرد. آن‌ها جهت حفظ هندوستان از خطرات احتمالی سیاست توهین و تحقیر درباره‌ی ایران را به صورت موقت کنار گذاشتند. روس‌ها هم پس از معاهده‌ی ترکمن‌چای و در ابتدای پادشاهی محمدشاه قاجار سیاست خشونت‌آمیز خود را در قبال ایران کنار گذاشتند و نیت داشتند با درپیش گرفتن رویه‌ها دستانه از هدف اولیه خود مبنی بر استفاده از ایران به عنوان پایگاهی برای تسلط بر افغانستان، هندوستان و رسیدن به آب‌های آزاد خلیج فارس غافل نبودند. ورود ایران به عرصه‌ی سیاست بین‌المللی در این زمان از یک طرف و بینش محدود حکام قاجار از سوی دیگر، امکان اتخاذ تصمیم منطقی را در مناسبات خارجی از میان برده بود و در نتیجه‌ی چنین شرایطی کشور ایران مورد سازش قدرت‌های اروپایی قرار گرفت. عمده‌ترین تفاوت سیاست خارجی ایران با تکاپوهای سه کشور روسیه انگلستان و فرانسه در این امر مهم بود که آن‌ها کاملاً به دنبال اهداف و منافع شخصی با یکدیگر رقابت می‌کردند؛ اما ایران نه با انگیزه‌ی اصلی اروپاییان آشنایی دقیقی داشت و نه قادر بود به تنهایی از منافع خویش دفاع نماید و با توجه به این ضعف‌ها اروپایی‌ها کاملاً اهداف خود را در کشور ایران پیاده می‌کردند. این ضعف‌ها ایران را گاه به وعده‌های فرانسه دلخوش می‌کرد و گاه به تعهدات انگلستان امید می‌بست. لذا در این پژوهش تلاش شده است که نوع سیاست خارجی ایران در دوره‌ی محمدشاه و منفعته‌ها و آسیب‌هایی که از این طریق نصیب ایران شده است مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد. روش تحقیق در این پژوهش تاریخی است و وقایع و اتفاقات با روش توصیفی بررسی شده‌اند.

کلمات کلیدی: قاجاریه، محمدشاه، روسیه، ایران، فرانسه، عثمانی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات
۱-۱	۱- بیان مساله و سؤالات اصلی تحقیق
۲	۲-۱- فرضیه های اصلی تحقیق.....
۳	۳-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۳	۴-۱- روش انجام تحقیق و گردآوری اطلاعات.....
۳	۵-۱- ارزیابی برخی از منابع
۶	فصل دوم: روابط سیاسی ایران و انگلیس در زمان پادشاهی محمدشاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ق).....
۷	۱-۲- سیاست خارجی ایران در دوره ی قاجار.....
۸	۲-۲- بررسی دیپلماسی خارجی انگلستان در قرن نوزدهم در قبال ایران.....
۹	۳-۲- شکل گیری روابط ایران و انگلیس از اوایل دوره ی قاجار تا پادشاهی محمدشاه.....
۱۲	۴-۲- نقش روس و انگلیس در شکل گیری پادشاهی محمدشاه.....
۱۵	۵-۲- سیاست خارجی قائم مقام (ثانی) در برابر انگلیس.....
۱۷	۶-۲- رابطه ی سیاسی ایران و انگلیس تا ابتدای مساله ی هرات.....
۱۹	۷-۲- محمدشاه و علل حمله به هرات.....
۲۸	۸-۲- علل شکست ایران در محاصره ی هرات و دلیل سیاست نرمش انگلستان.....
۲۹	۹-۲- سفارت میرزا حسین خان آجودانباشی به لندن.....
۳۳	۱۰-۲- موقعیت آقاخان محلاتی و فتحعلی شاه قاجار.....
۳۳	۱-۱۰-۲- شورش آقاخان و اقدامات دولت محمدشاه.....
۳۴	۲-۱۰-۲- شورش دوم آقاخان محلاتی.....
۳۵	۳-۱۰-۲- مواضع ایران و انگلیس در رابطه با آقاخان و سرانجام آن.....
۳۶	۱۱-۲- نقش انگلستان در لغو تجارت برده در خلیج فارس

- ۳۹ ۱۱-۱-۲- صدور فرمان لغو تجارت برده توسط محمدشاه.....
- ۴۰ فصل سوم: روابط سیاسی ایران و عثمانی در دوره‌ی محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ق.).....
- ۴۱ ۱-۳- موضع گیری عثمانی ها در قرن نوزدهم در برابر حکومت قاجار.....
- ۴۲ ۲-۳- پیشینه‌ی روابط ایران و عثمانی تا شکل گیری پادشاهی محمدشاه.....
- ۴۷ ۳-۳- مناسبات ایران و عثمانی در زمان پادشاهی محمدشاه و عوامل تاثیرگذار بر آن.....
- ۴۷ ۱-۳-۳- حادثه‌ی محمّره (خرمشهر) و تنش در روابط ایران و عثمانی (۱۲۵۳ق.) (۱۸۳۷م.).....
- ۴۹ ۲-۳-۳- سفارت فوق العاده‌ی صارم افندی به ایران و مذاکره جهت حل مساله‌ی محمّره.....
- ۵۰ ۳-۳-۳- حمله‌ی نجیب پاشا به کربلا و قتل عام مردم.....
- ۵۰ ۴-۳-۳- مواضع دولت قاجار در برابر قتل عام مردم کربلا به دست نجیب پاشا.....
- ۵۱ ۵-۳-۳- موضع گیری روس و انگلیس در برابر ایران و عثمانی.....
- ۵۳ ۴-۳- چگونگی انتخاب امیر نظام جهت شرکت در کنفرانس ارزنه الروم دوم.....
- ۵۳ ۵-۳- فرمان محمدشاه به امیر نظام جهت شرکت در کنفرانس ارزنه الروم.....
- ۵۴ ۶-۳- مذاکرات ایران و عثمانی درباره‌ی محمّره‌ی (۱۲۵۹ق.).....
- ۵۶ ۷-۳- مساله‌ی زهاب و سلیمانیه.....
- ۵۷ ۸-۳- واکنش روسیه و انگلیس نسبت به کشتار مردم کربلا.....
- ۵۸ ۹-۳- کارشکنی عثمانی ها در مذاکرات و نقش دولت های میانجی گر.....
- ۶۰ ۱۰-۳- تاثیرات اقدامات نظامی عثمانی ها در حین انجام مذاکرات.....
- ۶۲ ۱۱-۳- نقش دربار و امیر نظام در انعقاد قرارداد ارزنه الروم.....
- ۶۳ ۱۲-۳- فرمان رضایت محمدشاه به امیر نظام جهت خاتمه‌ی مثبت مذاکرات.....
- ۶۴ ۱۳-۳- دلایل موفقیت عهدنامه‌ی ارزنه الروم دوم برای ایران.....
- ۶۷ فصل چهارم: مناسبات روسیه با ایران در دوره‌ی پادشاهی محمدشاه قاجار.....
- ۶۸ ۱-۴- سیاست خارجی روسیه در قرن نوزدهم در برابر ایران.....
- ۶۸ ۲-۴- ایران و روسیه در دوره‌ی زمامداری آغامحمدخان قاجار.....

۷۰	۳-۴- روابط ایران و روسیه در دوره‌ی فتحعلی شاه قاجار.....
۷۳	۴-۴- روابط ایران و روسیه بعد از عهدنامه‌ی ترکمن چای (۱۲۵۰-۱۲۴۳ق.).....
۷۳	۵-۴- پادشاهی محمدشاه قاجار و نفوذ روزافزون روسیه در ایران.....
۷۵	۶-۴- مسالهی هرات و نوع سیاست روسیه.....
۷۷	۷-۴- سیاست روسیه در قبال هرات.....
۷۸	۸-۴- علل توجه روس ها به شرق دریای خزر (۱۲۵۴ق.) (۱۸۳۸م.).....
۸۱	۹-۴- اختلاف ایران و روسیه بر سر انزلی و آشوراده.....
۸۳	۱۰-۴- دلایل اهمّیت آشوراده برای روسیه.....
۸۶	فصل پنجم: مناسبات فرانسه با ایران در دوره‌ی پادشاهی محمدشاه قاجار.....
۸۷	۱-۵- سیاست فرانسه در قرن نوزدهم میلادی در برابر ایران.....
۸۷	۲-۵- پیشینه‌ی روابط ایران و فرانسه تا ابتدای قدرت گیری محمدشاه.....
۹۲	۳-۵- اعزام آجودانباشی به اروپا و تجدید روابط با فرانسه (۱۲۵۴ق.) (۱۸۳۸م.).....
۹۳	۴-۵- بازگشت آجودانباشی به پاریس و ایجاد روابط سیاسی با فرانسه.....
۹۴	۵-۵- سفارت فوق العاده‌ی کنت دوسرسی به ایران (۱۲۵۵ق.) (۱۸۳۹م.).....
۹۵	۶-۵- ملاقات دوسرسی با محمدشاه و تلاش برای اخذ امتیازات تجاری و سیاسی (۱۲۵۶ق.) (۱۸۴۰م.).....
۹۸	۷-۵- سفارت کنت دوسارتیژ به ایران و اخذ امتیازات سیاسی و تجاری.....
۱۰۱	۸-۵- علل عدم موقّیّت رابطه‌ی ایران و فرانسه در دوره‌ی محمدشاه قاجار.....
۱۰۴	نتیجه گیری
۱۰۷	کتاب نامه

از ویژگی‌های عمده‌ی قرن نوزدهم توسعه‌طلبی دولت‌های خارجی در مناطق مختلف آسیا و آفریقا است. این مساله باعث شد که حوزه‌های سیاسی و اقتصادی جدیدی در کانون توجه دولت‌های خارجی قرار گیرد. تلاش هم‌زمان چندین دولت اروپایی بر سر کسب منافع جدید اقتصادی امکان تصادم این قدرت‌ها را با یکدیگر در حوزه‌هایی که از نظر سوق‌الجیشی و اقتصادی اهمیت ویژه‌ای داشتند افزایش داد؛ در واقع دولت‌هایی که قبلاً به این مناطق دست پیدا کرده بودند تمامی کوشش خود را برای حفظ قلمروشان به کار می‌بردند و می‌کوشیدند از دست اندازی حریفان به حریم اقتصادی و سیاسی‌شان جلوگیری نمایند. از این رو، کشور پر اهمیت ایران در قرن نوزدهم در کانون قدرت‌های استعماری واقع شد. روسیه، انگلستان و فرانسه سه دولتی بودند که به طور هم‌زمان، ایران را مورد نظر قرار دادند و بر سر این حوزه‌ی سوق‌الجیشی با یکدیگر تصادم پیدا کردند. آنها ایران را کلید فتح هندوستان می‌دانستند که یکی از مستعمرات ثروتمند آسیایی آن روز به شمار می‌رفت؛ در واقع نه تنها دولت انگلستان قدرت استعماری‌اش خود را بر این سرزمین ثروتمند افکنده بود، بلکه هندوستان مورد نظر سیاست‌مداران روسیه‌ی تزاری و فرانسه‌ی ناپلئونی نیز واقع شده بود. شدت یافتن رقابت‌های دولت‌های اروپایی از قبیل روسیه و فرانسه و انگلیس بر سر این حوزه‌ی جغرافیایی ایران را به نظام سیاست بین‌المللی وارد کرد و در نتیجه رابطه‌ی ایران با این کشورها اهمیت مخصوصی یافت و مواضع ایران بسیار بود؛ زیرا رقابت رقیبان مانع از تصرف کامل ایران، علی‌رغم حاکمیت ضعیف قاجاریه می‌شد و هم‌آنکه ارزش فراوانش مانع از آن بود که چشم از آن بپوشند و در نتیجه ظریف‌ترین و پیچیده‌ترین شگردهای سیاسی را در قرن نوزدهم در مورد ایران به کار بردند و با این روش توانستند شاهان قاجار را همسو و هم‌جهت با برنامه ریزی‌های خود به پیش ببرند و با امضا و منعقد کردن پی‌در پی عهدنامه‌های تجاری و سیاسی ایران را تحت نفوذ و سیطره خود قرار دادند. به صورتی که در دوره‌ی محمدشاه نتایج عهدنامه‌های گلستان و ترکمن‌چای و عوارض جنگ‌های ممتد دوره‌ی فتحعلی‌شاه در ایران بروز کرد و دول دیگری نیز در این دوره روابط سیاسی خود را با ایران توسعه دادند و توانستند امتیازاتی نظیر امتیازات و مزایایی که به موجب عهدنامه ترکمن‌چای به روسیه داده شده بود بگیرند و در نتیجه نفوذ سیاسی و اقتصادی بیگانگان در ایران به حد کمال رسید و استقلال ایران و حیات اقتصادی ملت ایران بیش از هر زمانی متزلزل شد. قاجارها به علت قیودی که عهدنامه‌ی گلستان و عهدنامه‌ی ترکمن‌چای و معاهدات نظیر آنها در ایران برای سعادت عمومی ایجاد نموده بود، بسیاری از منافع کشور را به نفع بیگانه از دست دادند. این پژوهش از چهار فصل اصلی و یک فصل مقدماتی و بخش‌های متعدّد تشکیل شده است. فصل

مقدماتی اختصاص دارد به مقدمه، طرح مساله، فرضیات و ... در این فصل متدولوژی پژوهش توضیح داده شده است.

در فصول دوم و سوم و چهارم به طور کلی نوع روابط سیاسی ایران با عثمانی و کشورهای اروپایی انگلیس، روسیه (در دوره محمدشاه از سال ۱۲۶۴-۱۲۵۰ ق) در زمینه‌های مختلف از جمله نقش این کشورها در چگونگی شکل‌گیری پادشاهی محمدشاه قاجار، دخالت این کشورها در امور داخلی ایران مانند محاصره و جنگ هرات و همچنین تحریک ایرانیان توسط روسیه در شکل‌گیری محاصره هرات، نوع سیاست قائم مقام فراهانی (ثانی) در مقابل کشورهای اروپایی و مشکلات و جنگ‌هایی که ایران و عثمانی در حدود مرزهای همدیگر داشتند مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پنجم رابطه‌ی ایران با فرانسه مورد بررسی قرار گرفته و اینکه به چه دلایلی فرانسویان در این دوره چندان تمایلی به ایجاد رابطه‌ی گسترده با ایران نداشتند و چه عواملی در این دوره باعث شد که ایجاد رابطه‌ی سیاسی شکل اصلی خود را پیدا نکند.

فصل اول

کلیات

۱-۱- بیان مساله و سوالات اصلی تحقیق

روابط بین دولت‌ها در طول تاریخ وجود داشته‌است و دولت‌ها بسته به قدرت نظامی و اقتصادی‌شان، بر دولت‌ها و کشورهای دور و نزدیک تاثیرگذار بوده‌اند. با ظهور سلسله‌ی قاجاریه عصر جدیدی در تاریخ دیپلماسی ایران آغاز شد و ایران به دوران پر فراز و نشیب تاریخی‌اش گام نهاد که این امر زمینه‌ی دیپلماسی نوین ایران را پی ریزی نمود. روابط خارجی ایران در عصر قاجار متأثر از رقابت‌های دولت‌های استعماری چون روسیه انگلستان و فرانسه بود و این کشورها در این دوره موفق شدند قراردادهای یک سوپه‌ای در بعد سیاسی، اقتصادی و نظامی با دولت ایران منعقد کنند. این قراردادها اثرات زیادی بر تحولات ایران در عصر محمدشاه باقی گذاشت. در این پژوهش تلاش شده است تا روابط سیاسی ایران در دوره محمدشاه با کشورهای خارجی و تاثیرات آن مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد. باید پذیرفت که روابط خارجی ایران در دوره محمدشاه تحت تاثیر شکست‌های ایران در جنگ با روس‌ها و انگلیسی‌ها و قراردادهایی که قبل از وی با دولت‌های مذکور منعقد شده بود قرار داشت، با این تفاوت که در این دوره بعد از قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی و روی کار آمدن میرزا آقاسی، محمدشاه رویه‌ای تسلیم‌پذیرتری نسبت به انگلیس و روسیه در پیش گرفت و امتیازات بیشتری نیز به این کشورها در بُعد سیاسی و اقتصادی داد.

سوالات اصلی تحقیق

- ۱- روابط ایران با دولت‌های خارجی در عصر محمدشاه قاجار تحت تاثیر چه عواملی بوده است؟
- ۲- آیا روابط خارجی ایران در عصر محمدشاه قاجار تأمین‌کننده‌ی منافع ملی ایران بوده است؟

۱-۲- فرضیه‌های اصلی تحقیق

- ۱- کشور ایران به دلیل موقعیت خاص استراتژیک همواره مورد توجه کشورهای اروپایی خصوصاً انگلیس، فرانسه و روسیه بود.
- ۲- حکومت قاجارها در ایران در قرن نوزدهم همزمان با گسترش روز افزون قدرت استعماری کشورهای اروپایی شده بود.
- ۳- ناآگاهی شاهان قاجار از سیاست‌های استعماری کشورهای اروپایی باعث شد آنان بتوانند امتیازات زیادی از ایران بگیرند.

۱-۳- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع روابط خارجی ایران کلیه منابع تاریخی عصر قاجار گزارشاتی درباره‌ی چگونگی روابط ایران عصر قاجار و محمدشاه را مورد نظر قرار داده‌اند. البته این گزارشات به صورت گسترده و عمیق انجام نپذیرفته و بیشتر در راستای اهداف معمول مورخین این عصر بوده است. همین امر ضرورت پرداختن به این موضوع را از اهمیت خاصی برخوردار می‌کند. از کتبی که اشاراتی جزئی در این زمینه ارائه کرده‌اند می‌توان به کتاب ایران و جهان (قاجاریه تا پایان عهد ناصری) تألیف عبدالحسین نوایی، تاریخ روابط ایران و انگلیس از محمود محمود و تاریخ دیپلماسی ایران از علی اکبر بینا نام برد که به صورت بسیار جزئی به مسأله‌ی روابط خارجی ایران پرداخته‌اند. همانطور که اشاره شد در این کتب روابط خارجی قاجاریه به صورت کامل و مستقل بررسی نشده است. در این پژوهش تلاش شده است روابط سیاسی خارجی ایران با دولت‌های خارجی و منفعتهای و آسیب‌هایی که از این طریق نصیب ایران شده است مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۴- روش انجام تحقیق و گردآوری اطلاعات

پژوهش حاضر، کتابخانه‌ای با روش اسنادی است که شیوه‌ی روابط سیاسی ایران را با دول خارجی در عصر محمدشاه قاجار به صورت توصیف آورده است. تحلیل نتایج نیز به طور عمده بر پایه اسناد و مدارک صورت گرفته و در مراجعه به منابع کتبی و نیز دسته اول بودن آنها مورد توجه قرار گرفته است و به طور کلی بر اساس روش کتابخانه‌ای و یافته‌ها و داده‌های منابع و تکنیک فیش برداری، مطالعه اسناد و داده‌های گردآوری شده به شکل منطقی تدوین گردیده است. پس از گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد و استخراج اطلاعات مربوط به موضوع با روش نگارش توصیفی در نهایت به جمع بندی و نتیجه گیری مطالب پرداخته شده است.

۱-۵- ارزیابی برخی از منابع

یکی از ارکان مهم تحقیق در هر دوره تاریخی شناخت منابع و مأخذ آن دوره است و پژوهش در هر عصری، بنا به تقدم و تأخر به زمان پژوهشگر مستلزم بررسی نوع خاصی از منابع و اسناد و مدارک می باشد.

۱- سفرنامه کنت دوسرسی (ایران در ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰ م.) (۱۲۵۵-۱۲۵۶ ق.)، ترجمه، دکتر احسان

اشراقی

این اثر کنت دوسرسی سفیر فوق العاده فرانسه است که در سال ۱۸۳۹ م. در زمان پادشاهی محمدشاه قاجار که وی برای انجام یک ماموریت سیاسی به ایران آمده بود به رشته تحریر در آمده است. ماموریت کنت دوسرسی

به ایران، به دنبال جنگ هرات و حمله ناوگان انگلیس به سواحل جنوب ایران برای جلوگیری از اعمال حاکمیت ایران بر این شهر و اقدامات محمدشاه قاجار به منظور جلب کمک فرانسه در برابر فشارهای انگلیس انجام گرفت. دوسرسی در این اثر خاطرات خود و همراهانش را در مسافرت به آسیای صغیر و ایران و بخش هایی از عراق و سوریه امروزی بازگو می کند و بخش اصلی آن به اوضاع و احوال ایران اختصاص یافته است. دوسرسی در این اثر نیز همانند دیگر سفرا و نویسندگان خارجی در برخورد با مردم ایران گرفتار خود بینی و غرور ناشی از احساس غربی بودن خود شده و قضاوت های او درباره زندگی و آرا و عقاید مذهبی و شیوه رفتار این مردم با نوعی کم اطلاعی و گزافه گویی و پیش داوری همراه است. دوسرسی از روی بی علاقگی و به علت شتابزدگی در اجری ماموریت خود نتوانسته است آنطور که باید و شاید از اوضاع اجتماعی شهرها و روستای مسیر خود اطلاعات کافی و درست به دست آورد و پاره ای از مشاهدات او نیز نادرست است ولی با این همه این سفرنامه مطالب سودمندی درباره ایران خصوصا در دوره پادشاهی محمدشاه دارد.

۲- جلد دوم تاریخ ایران، تالیف ژنرال سر پرسی سایکس، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی

سایکس در این جلد از کتاب خود مطالب را به صورت کلی و خلاصه به رشته تحریر در آورده است. وی در این اثر به نقش افسران انگلیسی که در خدمت ایران در جنگ با روس ها بودند پرداخته و نقش آن ها را بسیار اغراق آمیز نشان داده است. به طوری که در جنگ گنجه در سال ۱۸۲۶م که ارتش ایران به پیروزی رسید وی این پیروزی را مدیون افسران انگلیسی دانسته و نقش ایرانی ها را بسیار کم رنگ جلوه داده است و شکست ایران در جنگ اصلان دوز را تقصیر عباس میرزا دانسته است. در ضمن علت حمله ایران به هرات را در دوره محمدشاه به تحریک دولت روسیه می داند. در صفحه ۴۶۹ این اثر در این مورد چنین می گوید: «پیروزی های روسیه بر ایران دولت شکست خورده ایران را تحریک نمود که حیثیت از دست رفته خود را در جای دیگر به دست آورد. دشمن قبلی او هم وی را در این تمایل طبیعی اغوا می نمود. وی در این اثر نقش سفیر دولت خود (کمپبل) را در جهت رسیدن محمدشاه به پادشاهی می ستاید و اعلام می کند که اگر کمک های این سفیر نبود ممکن بود محمدشاه به پادشاهی نرسد. به طور کلی این اثر در فصل هفتاد و هفتم مطالب مفیدی در مورد پادشاهی محمدشاه قاجار و رابطه این دولت با کشور های اروپایی دارد.

۳- رابرت گرانٹ واتسون: تاریخ ایران از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸م.

فصل دهم و یازدهم این اثر راجع به پادشاهی محمدشاه قاجار می باشد. واتسون هم همانند سایکس در فصل دهم این اثر به نقش موثر و مثبت (از نظر خودش) کمپبل در حمایت از محمد شاه جهت رسیدن به پادشاهی پرداخته است. به طوری که در صفحه ۲۶۳ چنین می گوید: نماینده روس پیشنهاد کرده بود که وی را (محمد

میرزا) با کمک قوای روس به تخت برساند اما اقدامات موثر کمپبل وزیر مختار انگلیس که در تبریز به سد میبرد، شاه را از توسل به کمکی که همسایه مقتدر شمالی پیشنهاد کرده بود بی نیاز ساخت. واتسون در این اثر به طور عمیق و بنیادین به مسایل و مشکلات و اختلافاتی که در این دوره بین ایران و انگلیس به وجود آمده بود پرداخته است و تقریباً تمامی مشکلات را به گردن ایرانیان انداخته بود. وی علت حمله ایران به هرات را توطئه ای از طرف ایرانیان مقیم آنجا دانسته است که در ضمن لشکر ایران در جنگ هرات و ایرانیان را افرادی سنگدل معرفی کرده که حتی به زنان و کودکان و افراد سالخورده رحم نمی کردند. به طور کلی واتسون نیز همانند دیگر نویسندگان خارجی به علت عدم آگاهی از ایرانیان و نوع فرهنگشان نتوانسته است اثر خود را به دور از اغراض سیاسی و اقتصادی به رشته تحریر در آورد. در بعضی جاها گرفتار تناقض گویی نیز شده است. ولی با تمام این تفاسیر این اثر تاریخی به صورت جزئی مسائل را مورد بررسی قرار داده است که می توان از آنها استفاده های خوبی نیز نمود.

۴- علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه: اکسیر التواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا سال ۱۲۵۹ ق.

نویسنده در این اثر در ابتدا به اصل و نسب ایل قاجار و چگونگی به قدرت رسیدن قاجارها پرداخته است. وی در این اثر از آیات قرآن و شعر نیز بهره فراوانی برده است و بعضی از جنگ ها را بر اساس آیات قرآن تفسیر و تحلیل نموده است. وی در فصل پنجم این کتاب در مورد پادشاهی محمدشاه قاجار که به مدت ۱۴ سال ادامه داشت پرداخته است و مسائل و حوادث را به صورت مستمر به رشته تحریر در آورده است و از این منظر اثر بسیار ارزشمندی محسوب می گردد. وی در این کتاب به طور کلی به نقش دولت انگلیس در مسایل مختلف ایران از جمله جنگ هرات و ماجرای شورش آقاخان محلاتی پرداخته است. وی دولت انگلیس و سفیران آن را افرادی شیطان صفت و پلید معرفی کرده است. این اثر به طور کلی به جهت توجه خاص به جزئیات حوادث و رخدادهایی که اتفاق افتاده است، می تواند اثر ارزشمندی در دوره ی پادشاهی محمدشاه قاجار باشد.

فصل دوم

روابط سیاسی ایران و انگلیس در زمان پادشاهی

محمدشاه قاجار

(۱۲۶۴ - ۱۲۵۰ ق.)

(۱۸۳۴ - ۱۸۴۷ م.)

۲-۱- سیاست خارجی ایران در دوره ی قاجار

روابط سیاسی ایران با انگلیس در دوره های گذشته تاریخی نیز وجود داشته ولی این رابطه به صورت عمیق و گسترده نبوده است و از اهمیت آن چنانی برخوردار نبود. با تشکیل حکومت قاجاریه در ایران، تحولات گسترده‌ای از نظر سیاسی، اجتماعی و صنعتی در کشورهای اروپایی رخ داد. این تحولات، کشورهای اروپایی را وارد مرحله‌ی جدیدی از رقابت و سلطه طلبی بر سر مستعمرات در جهان آن روز و به خصوص قاره‌ی آسیا نمود. به طوری که گاهی کشورهای اروپایی با امضای پیمان نامه‌ای با یکدیگر، علیه کشورهای رقیب وارد رقابت و مسابقه‌ی تازه‌ای می‌شدند. کشور ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود، همسایگی با دو کشور بزرگ روسیه و عثمانی، راه اتصال کشورهای اروپایی به آسیا و همچنین همسایگی با کشور استعمارگر بریتانیا از طریق هندوستان از جایگاه ویژه‌ای در سیاست خارجی هر یک از این کشورها برخوردار بود (نفیسی، ۱۳۸۳: ۲۱۴). به عبارت دیگر ایران نقطه‌ی تلاقی سیاست‌های انگلستان، روسیه، فرانسه و عثمانی در قاره‌ی آسیا بود. از این جهت آنها تمایل داشتند که در صورت امکان یا ایران را به تصرف در آورند و یا از طریق امضای قراردادهای مختلف، ایران را تحت سیطره و نفوذ سیاسی و مستعمراتی شان قرار دهند. رقابت پنهان و آشکار روسیه و انگلستان در قرن نوزدهم میلادی ایران را به دایره‌ی سیاست پردازی‌های استعماری وارد کرد و بیگانگان را قادر ساخت تا با استفاده از ضعف قاجارها و مشکلات مختلف اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی نفوذشان را در ایران بسط بدهند، به طوری که در بسیاری از مسائل و امور داخلی صاحب نظر بودند (روح زنده، ۱۳۸۴: ۲۵).

سیاست خارجی و تاریخ دیپلماسی ایران به مفهوم حقیقی آن از دوره‌ی معاصر و همزمان با انتقال قدرت از سلسله‌ی زند به قاجار در سال ۱۲۰۸ ق شروع می‌شود. دوره‌ی زمامداری آغا محمدخان، مؤسس سلسله قاجار که بیش از دو سال دوام نیافت، در شرایطی سپری شد که اوضاع داخلی کشور نامناسب و مرزها دستخوش ناآرامی بود. (مدنی، ۱۳۶۵: ۱۵) این تحولات که بیش از هر عاملی، از طبیعت دوران انتقال و دست به دست شدن قدرت ناشی می‌شد سبب گردید تا اقدامات آغا محمدخان در عرصه‌ی سیاست خارجی در یک رشته لشکرکشی‌ها و اقدامات نظامی جهت سرکوبی مدعیان سلطنت و تثبیت مرزهای شرقی و شمالی خلاصه شود. بنابراین در زمان حکومت وی تحول چشمگیری در عرصه‌ی دیپلماسی و سیاست خارجی ایران بوجود نیامد (آوری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۵). تمرکز قدرت تصمیم‌گیری و اجرایی کشور در دست شخص شاه و صدراعظمش که از طبیعت نظام استبدادی نشأت یافته و عموماً از ویژگی‌های نظام سلطنتی ایران بود، مجال برای مشارکت مردم

در عرصه‌ی سیاست خارجی باقی نمی‌گذاشت. به علاوه، ناآگاهی زمامداران از اهداف جهت‌گیری‌ها، منافع و استراتژی‌های دول اروپایی در منطقه، غفلت هیأت حاکمه نسبت به مصالح عالی و منافع کشور، سبب تشدید رقابت کشورهای نیرومندی چون روسیه، بریتانیا و فرانسه در تحمیل معاهدات استعماری و کسب امتیازات متعدد سیاسی و اقتصادی از ایران گردید (شیخ نوری ، ۱۳۸۹: ۱۱).

این جریان از اوایل حاکمیت فتحعلی شاه آغاز گردید و تا انقراض سلسله‌ی قاجاریه ادامه یافت و دولت‌های استعمارگر اروپایی در تلاش بودند تا در تعیین خطوط و جهت‌گیری سیاست خارجی ایران اعمال نفوذ کنند و از بوجود آمدن و پا گرفتن یک سیاست خارجی مستقل، مدرن و حساب شده جلوگیری کنند (بهنام، ۱۳۷۵: ۲۰). هر چند دولت عثمانی نیز گاه و بی‌گاه مشکلاتی در حدود مرزهای ایران بوجود می‌آورد که آن هم تا حدّ زیادی از طرف دولت‌های خارجی نشأت پیدا می‌کرد و آن دولت‌ها جهت حفظ منافع‌شان در دو کشور بعضاً تحرکاتی انجام می‌دادند و رابطه ایران و عثمانی را دچار تشّت می‌کردند. به همین منظور سیاست خارجی ایران در دوره‌ی قاجاریه را باید در چارچوب رقابت‌های استعماری دولت‌های قدرتمند اروپایی مورد بررسی قرار داد.

۲-۲- بررسی دیپلماسی خارجی انگلستان در قرن نوزدهم در قبال ایران

اقتدار جهانی انگلستان از دیرباز مدیون سرزمین‌های مستعمره از جمله هندوستان بود که به منزله‌ی شاه‌رگ حیاتی این کشور محسوب می‌شد؛ به طوری که از دست رفتن آن به معنی سقوط اقتدار جهانی و از پا در آمدن این کشور در جریان رقابت‌های استعماری بود. بنابراین محور اصلی فعالیت‌های دیپلماتیک انگلستان در منطقه‌ی آسیا حفاظت از مرزهای هندوستان از چنگ اندازی‌های رقبای نیرومندی نظیر فرانسه و روسیه‌ی تزاری بود. به جهت مجاورت ایران با هندوستان، کشور ایران در مدار دیپلماسی پیچیده‌ی دولت‌های نیرنگ باز و استعمارگری چون انگلستان قرار گرفت. تجاوزات پی در پی روس‌ها در شمال ایران برای رسیدن به آبهای گرم، حکم اهرم فشاری را داشت که زمامداران قاجار را به جستجوی یک دولت نیرومند وادار کرد تا آنان را در مقابل دشمن دیرینه مورد حمایت قرار دهد. همان‌گونه که دولت‌های انگلیس و فرانسه در راستای منافع خود در صدد جلب اتحاد و دوستی ایران بودند، تجاوز روس‌ها نیز موجب شد تا ایران در سیاست خارجی‌اش تن به برنامه غلط و بدفردجامی بدهد. با این ملاحظات، استراتژی اتحاد و تعهد با دولت‌های نیرومند بخصوص انگلستان در دستور کار سیاست خارجی ایران قرار گرفت (مهمید ، ۱۳۶۰: ۱۲۶-۱۲۷).

ایران در نگاه بریتانیا به منزله‌ی اولین خط دفاعی و سرزمین حایل میان هندوستان و دولت‌های رقیب بود (مهمید، ۱۳۶۰: ۱۲۸). بنابراین، بریتانیا با به کارگیری دیپلمات‌های حرفه‌ای و با استفاده از ابزارهای تطمیع و تهدید، ایران را به دام کشید و معاهداتی را منعقد کرد که در آن‌ها فقط منافع انگلستان لحاظ شده بود (نائیبیان، ۱۳۷۳: ۱۱۶). دربار قاجار در روابط خود با بریتانیا و اتخاذ سیاست اتحاد کوچک ترین امتیازی بدست نیاورد، بلکه نزدیک به یک قرن در بحرانی ترین شرایط در مقابل ضربات ارتش مدرن روسیه تنها ماند و در زد و بندهای سیاسی میان انگلیسی‌ها و رقبای اروپایی آن، بارها وجه المصلحه قرار گرفت. همچنین در نتیجه‌ی دسیسه‌های پشت پرده‌ی انگلیسی‌ها، زیانبارترین معاهدات، نظیر گلستان، ترکمن‌چای و غیره به ایران تحمیل شد و پس از شکست نهایی ناپلئون و رفع خطر از مرزهای هندوستان و برقراری اتحاد میان انگلیس و روسیه، ایران از کانون توجهات دیپلمات‌های بریتانیا حذف گردید (مهمید، ۱۳۶۰: ۱۶۳). اما گرفتاری فتحعلی شاه در جنگ با روس‌ها و شکست از آنها باعث شد که وی توجهی به شرق نداشته باشد. حکومت انگلیسی هند پس از قراردادهای گلستان و ترکمن‌چای، افزایش نفوذ روسیه را در ایران به چشم تردید می‌نگریست. بنابراین لازم دیدند هرچه زودتر جهت جلوگیری از پیشروی روس‌ها به طرف هندوستان حریم امنیتی جدیدی بوجود آورند به همین منظور در محاصره و جنگ هرات که این شهر یکی از ایالات ایران بود شروع به تحریک افغان‌ها کردند و حتی دفاع از شهر را نیز برعهده گرفتند و هنگامی که شکست هرات را نزدیک دیدند ایران را تهدید نظامی کردند و با کشتی‌های شان جزیره خارک را متصرف شدند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۵: ۲۴۷).

۲-۳- شکل‌گیری روابط ایران و انگلیس از اوایل دوره‌ی قاجار تا پادشاهی محمدشاه

از اوایل ایجاد روابط ایران و انگلیس در زمان ملکه الیزابت و شاه طهماسب صفوی تا ابتدای دوران قاجاریه و به قدرت رسیدن فتحعلی شاه، تجارت و بازرگانی در خلیج فارس در دست کمپانی هند شرقی انگلیس بود، اما با قوی شدن ناپلئون در اروپا و رقابت او با قدرت و نفوذ رو به گسترش انگلیس و سپس روسیه در شرق، حمله زمان شاه به شمال هند و به خطر افتادن این مستعمره از چند جهت، انگلیس فعالیت‌های تجاری و بازرگانی خود را در ایران به منظور حفظ هند و اهمیت ایران به ویژه منطقه‌ی خلیج فارس، به سوی فعالیت‌های سیاسی راند و بدین منظور سفیران وزارت امور خارجه و یا مأموران کمپانی هند شرقی اجرای سیاست‌های مورد نظر را در ایران پیگیری می‌کردند (آوری، ۱۳۸۴: ۳۶۹).

وارد شدن میرزا مهدی علی خان نماینده‌ی ایرانی‌الاصل کمپانی هند شرقی در سال ۱۲۱۳ ق به ایران شروع فعالیت سیاسی انگلیس در کشور ایران برای حفظ هند از خطر حمله‌ی زمان شاه افغان و نفوذ فرانسویان در

صحنه‌ی سیاسی ایران به قصد حمله به هند محسوب می‌شد (آوری، ۱۳۸۴: ۳۹۱). یکی از مورخین عصر قاجار درباره‌ی اجرای نخستین خواست انگلیس به منظور دفع خطر افغان‌ها از هند می‌نویسد: «شاهنشاه ممالک ستان بنابر همجواریت ایران و هندوستان نظام کار خراسان را بهانه فرمایند و به آن طرف عزیمت نمایند تا پادشاه افغان به این توهم از عزیمت هندوستان کناره جوید» (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۲۹). مأموریت ژنرال تره زل در خلیج فارس برای یافتن پایگاهی نظامی نشان دهنده‌ی فعالیت نظامی فرانسویان در شرق بود؛ به دنبال آن کمپانی هند شرقی انگلیس تصمیم گرفت تا نماینده‌ای به نام سرجان ملکم را برای مأموریتی سیاسی به ایران و بفرستد. سرجان ملکم با آگاهی یافتن درباره‌ی فضای سیاسی ایران از طریق مهدی علی خان، پس از ورود به ایران موفق شد قراردادی سیاسی و تجاری ببندد (محمود، ۱۳۴۴، ج ۱: ۳۸). دوستی پایدار طرفین، دفع حمله‌ی افغان‌ها به هند، کمک نظامی به ایران در صورت حمله‌ی فرانسه، منع فرانسویان از ایجاد پایگاه در مرزهای جنوبی از جمله مفاد مهم قرارداد مزبور بود (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۴۲). از سوی دیگر در این ایام ملکم در مسقط با سید سعید بر سر استقرار نماینده‌ی کمپانی هند شرقی و جلوگیری از فعالیت‌های سیاسی و بازرگانی فرانسویان نیز به توافق رسید (وندل، ۲۰۰۳: ۸۲).

آغاز جنگ‌های ایران و روس و برتری نظامی روس‌ها در برابر ایران و بی‌اعتنایی انگلیس به درخواست کمک نظامی ایران، سبب تمایل سیاسی دولتمردان قاجاریه به سوی فرانسویان شد و فضای مناسبی برای تحقق اهداف ناپلئون در هند به وجود آورد اما فرانسویان از این موقعیت استفاده نکردند و با انعقاد معاهده‌ی تیلسیت با روسیه سبب شدند که ایران به سیاست‌های انگلیس توجه کند و این گونه فرانسویان از صحنه‌ی سیاسی ایران کنار رفتند. دولت انگلیس برای رقابت با دولت روسیه، نخستین نماینده‌ی انتخابی خود، سرهارد فورد جونز را در سال ۱۲۲۳. ق به ایران فرستاد (مارکام، ۱۳۴۶: ۲۹). سرهارد فورد جونز (sir har ford johns) در ۲۵ محرم ۱۲۲۴. ق با در نظر گرفتن وضعیت ایران در جنگ با روسیه و اهمیت استراتژیکی آن در دفع خطر فرانسویان، در مذاکره با میرزا محمد شفیع مازندرانی، صدر اعظم فتحعلی شاه، موفق شد قرارداد مجمل را منعقد کند. این قرارداد بر دوستی دو جانبه، ابطال عهدنامه‌های ایران با دیگر دولت‌های اروپایی، خصوصاً فرانسه، منع عبور قشون اروپایی از ایران به منظور حمله به هند، وعده‌ی کمک مالی برای تدارک نظامی هنگام حمله‌ی دولت‌های اروپایی، دخالت نکردن انگلیس در درگیری‌های ایران و افغانستان و کمک نظامی در خلیج فارس تأکید می‌کرد (حسام معزی، ۱۳۶۶: ۶۱۵).

پس از انعقاد این معاهده ی مجمل، ایران در وضعیت بحرانی با روسیه نخستین درخواست خود را مبنی بر کمک مالی انگلیس برای مقابله با حمله‌ی روس‌ها مطرح کرد، سرهارد فورد جونز نیز اجرای آن را به امضای